

Сайтът **desebg.com** ви предлага разговор с писателя и драматурга **Стефан Цанев**, посветен на приятелството му с убития от комунистическия режим през 1978 г. в Лондон творец, за творчеството му и трагичната му съдба. Интервюто със Стефан Цанев е на разследващия журналист

[Христо Христов](#)

и е публикувано в книгата му

[„Убийте Скитник“](#)

– българската и британската държавна политика по случая Георги Марков (2005).

„Джери вбеси властта, като я разобличи, че е изменила на принципите на комунизма и това е реална причина за убийството му“, казва в него писателят.

Стефан Цанев е роден през 1936 г. в русенското село Червена вода. Родът му е свързан с горянското съпротивително движение през 50-те години в България. Един от братовчедите му е идеолог на движението, а леля му е убита. Завършва журналистика в Софийския университет “Св. Климент Охридски” и драматургия в Москва (1965). Стефан Цанев е един от най-цензурираните творци по времето на комунизма. През 70-те години на XX век има 9-годишна забрана върху произведенията му. Автор е на много стихосбирки, пиеси, романи и есета. След промените пише четири томните „Български хроники“, последният от които е посветен на истината за комунистическия режим. Цанев е един от най-близките приятели на Георги Марков преди той да напусне България през 1969 г.

Как започна приятелството ви с Георги Марков?

– Запознаването ни стана по много смешен повод. През 1962 г. написах манифест за свободния стих, който предизвика голям шум. Тогава бяхме тройката – Константин Павлов, Любомир Левчев и аз, а Цветан Стоянов ни беше идеологът. Ругаха ни много. По повод моя манифест излезе поредната статия против мен, подписана от Георги Марков. Срегнах го на улицата, той ме спря и каза: „Ти да не мислиш, че аз съм писал онази статия против теб?” Оказа се, че автор на въпросната публикация не е Джери, а другият Георги Марков, който беше асистент на Пантелей Зарев. Така се запознахме.

По това време Георги вече беше известен писател. Нашата истинска дружба обаче започна по-късно, може би 1965-1966 г. Тогава аз бях разведен, той полуразведен, бяхме свободни млади мъже. Той имаше БМВ, щуреехме с колата и най-важното беше, че живеехме почти непрекъснато в творческия дом на Боровец. В него се събираха артисти, писатели, музиканти. Такъв дом преди това е бил дворецът на царя в Бистрица, но Тодор Живков си го харесал и го взе, тогава набързо се построи този дом в Боровец. Там условията бяха много приятни, събирахме се все такива хайвани. Отивахме още през септември-октомври, изгонваха ни за Нова година, след това през февруари заминавахме пак и стояхме до май.

Половината от годината прекарвахме там. В дома имаше и много други – като се започне от Дечко Узунов, Филип Кутев от по-възрастните, Цветан Стоянов, Любо Левчев, Любен Станев, а Павел Вежинов беше постоянно присъствие. Там живеехме, всеки си имаше стая, храната беше евтина, имаше много време за работа. Вечер се събирахме в хола, където имаше камина. Там обменяхме всичките мисли, които ни вълнуваха. Костадин Кюлюмов също беше постоянно там и хубаво ни е подслушвал.

Какъв човек беше Марков?

– Джери, както всички го наричахме, беше невероятно весел човек, макар че не пиеше и не пушеше, защото беше туберколозник. Разбира се, той имаше високо самочувствие и не го криеше. Това може би е по-голямата причина да замине на Запад, отколкото политическата, защото той все пак беше един от официалните писатели.

Вие сте били свидетел на репетицията на пиесата му „Аз бях той”, след която Марков заминава за Италия. Как се развиха нещата?

– Аз бях драматург на Сатиричния театър, когато се подготвяше поставянето на пиесата. Истината не съвпада съвсем с това, което пише Георги. Пиесата беше разгледана на художествен съвет, имаше много забележки, но не чак от такъв характер. Разбира се, в Сатиричния театър се бдеше за всяка реплика, но заседанието премина като за почти всяка пиеса. Георги съобщи, че заминава за Италия и ме упълномощи да направя необходимите поправки. Аз се съгласих. Слязохме долу с Нейчо Попов и други артисти. Колата му беше пред театъра и там го изпратихме.

Това ли беше последния път, когато го видяхте?

– Да, това беше последния път. Беше през юни. За съжаление не мога да говоря за 1969 г. с точни дати, защото тефтерчето, в което си водех записки, беше иззето при един обиск от ДС. Малко след като той замина, Нейчо Попов получи инфаркт и работата върху пиесата „Аз бях той” спря. Възложи се на Методи Андонов. С него и Нейчо се срещнахме, за да обсъдим какво трябва да се направи. Не знам защо, но ми се е запечатало в паметта, че през лятото на площад „Славейков” ме среща Вътьо Раковски и ми каза: „А бе, Стефане, какво става с Джери Марков?” Отговорих му: „Какво да става, нищо не става.” Бях сигурен, защото знаех, че разрешителното за заминаването си Марков беше издействал от тогавашния министър на вътрешните работи Ангел Солаков.

Има една дребна подробност, която обаче смятам за важна. Десетина дни преди обсъждането на пиесата „Аз бях той” и преди да замине, Георги дойде в кабинетчето ми в Сатиричния театър много ядосан и бледен. Разказа ми, че е бил при Кюлюмов да му дадат паспорта, но той отказал. По това време аз бях написал една поема „А вам какво дело?”, която беше забранена. Но тогава правехме записи на магнетофон и така се разпространяваше. Записът на поемата, разбира се, беше хванат от ДС, Кюлюмов пуснал записа от пиесата на Георги и му казал: „Аз ти казах с този човек да не дружиш, а ти пишеш заедно с него пиеси!” Ние двамата с Джери имахме две пиеси като съавтори. След отказа на Кюлюмов той отиде при Солаков, който му даде разрешение да замине при брат си в Италия. Въпреки афектирането, Георги замина с официално разрешение. И аз нямах тревога за него.

Написано от Христо Христов
Събота, 01 Март 2014 12:50

Има други неща, които не са известни. Бяхме направили един мюзикъл „Зиг-заг“, чийто режисьор беше Вили Цанков. Аз пишех песните, Георги пишеше сюжета. Бяхме се свързали с Ангел Михайлов – Гелето, едно момче, което работеше в театър „Семафор“ в Прага. Бяхме подписали договор със „Семафор“ чрез Музикалния театър за поставяне на „Зиг-заг“. Това стана през 1968 г. Идеята ни беше, като отидем с мюзикъла там, да останем, както много българи остават. Чехословакия беше все пак социалистическа страна и това щеше да бъде легална емиграция в соцдържава. Вили Цанков беше започнал репетициите в Музикалния театър, но като станаха събитията през август 1968 г. в Прага, всичко това пропадна.

Истината е, че на Георги му беше тясно тук. Не само политически, като замах на автор той имаше други амбиции – да пробие на Запад. Имайте предвид, че точно тогава него го превеждаха много. Ще отворя скоба за един смешен случай. През 1981 г. покрай тържествата за 1300 години България бях в писателска делегация, която посети СССР. Заведоха ни в грамаден автозавод и там гледаме – наслагали български книги. И представете си, тези книги бяха само от Георги Марков!

Хората не знаеха какво се е случило. Младен Исаев зачерви гребен: „Как може такова нещо!“ Аз му викам: „Другарю Исаев, много ви моля, не раздухвайте случая. Разбирате ли, че жената, която е изложила книгите, отива на кино, спестете си гнева.“ И той премълча. А беше страшно – в центъра на Москва цялата библиотека пълна с книги на емигранта и "врага" на народа Георги Марков!

Вие сте имали идея да напишете пиеса по дневника на Богдан Филев?

– Много ме е яд за тази пиеса, защото ние я написахме, но после я иззеха при обиска и изчезна. Тя беше много луда пиеса и всички, на които я показахме, гледаха и нас като луди. Използвахме дневника на Филев, но тогава чешките събития бяха минали и всичко в пиесата беше една алюзия на това, което е станало. В онези времена се използваша исторически събития и герои, за да може чрез тях и чрез вкарани в устата им реплики човек да каже, каквото мисли, пък дай Боже да мине. Това бяха дребни хитрини, но понякога с големи последици.

Какво отражение дадоха чешките събития върху творческата обстановка в

България?

– До 1968 г. имаше много илюзии, включително и аз съм имал илюзии – че комунизмът от диктатура може да се превърне в комунизъм с човешко лице и ще може да се пише свободно. Унгарските събития преди това минаха някак си по-незабелязано или пък аз съм бил твърде млад. Но смачкването на Пражката пролет беше шок и който след това е вярвал в комунизма, е бил или фанатик, или абсолютен глупак. След това вече нямаше илюзии! Чешките събития бяха пределът на всичко. И неслучайно Джери замина веднага след това.

Той ви е писал от Италия. Какво разбрахте за него от писмата му?

– Георги ми пишеше много писма. Те бяха много странни, в тях ме наричаше „Богомиле мой”. За съжаление след обиска, който ми направиха, останаха само четири писма. Те имаха щастлива съдба, защото бяха мушнати в книгата му „Портретът на моя двойник”, която от четене беше толкова изхабена, че ѝ бях обвил кориците с бели листа и това я опази от Държавна сигурност.

Той продължаваше да ми пише писма и открити картички и по-късно, след като напусна Италия. Те бяха много предизвикателни. Понякога не знаех дали той си даваше сметка какво значи това за нас. В някои от репортажите разказваше как по време на чешките събития ни срещнал на улицата с Христо Ганев и ние сме казали, че ще предизвикаме такива събития и тук. За Христо Ганев не знам, но за мен беше твърде неприятно да ме привикват в Държавна сигурност. Държаха се много любезно, но беше страшно. Истината е, че ни беше страх. Тогава писмата се получаваха разкъсани най-демонстративно. Даже ходих в кварталната поща, срещнах се с началника ѝ, а той ми каза: „Абе момче, ти мислиш ли, че аз ги разпечатвам?” Като пишехме писма за чужбина, това трябваше да се прави открито и да не си въобразяваш, че нещо може да мине незабелязано.

Някъде през есента на 1969 г. тръгнаха слухове, че Джери е останал в Италия и започнал работа там. Написах му писмо на пишеща машина, за да не затруднявам хората от ДС, които ще го четат. Написах му, че за него се разпространяват такива и такива слухове. Поисках да ми напише открито какво става, за да не ме поставя в глупаво положение. Той отговори с писмо до мен, до Павел Матев, до министъра на вътрешните

работи и до една дама, с която имаше връзка. В него казваше, че няма такова нещо и че има официално продължение на паспорта си.

Пишеше още, че е изпратил продълженията „На всеки километър”, но ако има съмнения в неговата лоялност, той е готов да се върне още на другия ден. След половин година стана ясно, че няма да се върне и започнаха големите неприятности. Сега, като си прочетох досието, разбрах, че точно тогава – през 1969 г., започват да ме следят и просто няма страница, в която да не се коментира Георги Марков... Георги Марков... Георги Марков.

В „Задочни репортажи” той пише, че през 1969 г. заради античехословашките настроения в България не е публикуван нито ред от вас, от Константин Павлов, Николай Кънчев, Радой Ралин...

– Как ще публикуват, какво говорите! Аз издадох последната си книга през 1967 г. и девет години не ми печатаха нито ред до 1976 г. Някои може да оневиняват Георги Джагаров, както си искат, но пряката забрана за мен дойде от него. Той ми каза: „Десет години няма да те печатаме и никой няма да знае нищо за Стефан Цанев!” И ме държа така девет години, това е истината. Младите хора някак трудно могат да си представят какво е тоталитарна държава. Кажете ли се нещо „отгоре”, трябва след това специално някой „отгоре” да нареди тази заповед да отпадне.

Официално цензура нямаше обаче, ако редакторът пусне книга на Радой Ралин например, както стана с „Люти чушки”, на автора може да не направят нищо, но редакторът, директорът, който го е издал, понася всичките негативи – уволнение, изключване от партията и т. н., всичко се стоварва върху тях. След това вече кой е луд да поеме отговорност за теб! И редакторите стават по-бдителни и от официална цензура. Това беше много страшно – страхът да понесеш чужда вина. Това важеше за театъра, за литературата, за киното, за всичко.

Какво означаваше да си творец през 60-те години в България?

Написано от Христо Христов
Събота, 01 Март 2014 12:50

– Това бяха периоди на замразяване и на размразяване. Ние попаднахме в литературата във времето на десталинизацията. Тогава, през 1962 г., също имаше големи илюзии, че може да се пише свободно. И е въпрос на наивност, а не толкова на храброст, дали ти тръгваш с оголено сърце, за да кажеш каквото мислиш. Случваха се много страшни неща. През 1962 г. си помислихме – край, падна всичко, Сталин беше разкритикуван от Хрушчов, свобода! Тогава написах пиесата „Истинският Ивайло”, написах открито каквото мисля.

В нея слагах знак за равенство между феодализма и социализма. Бях измислил един художник феореалист. В монолога му бях вкарал написаното в учебниците по литература – какво е социалистическият реализъм – и той го обявяваше за феореализъм. Разбира се, радостта беше кратка. Докато репетирахме, дойде една комисия от 30 души, която видя в героите кой бил Тодор Живков, кой Хрушчов и я забраниха.

Човек трябва да знае дали съзнателно или несъзнателно е писал против социализма. Или, съмнявайки се в социализма. Тогава се търсеха най-невероятни пътища, защото да кажеш пряко „долу социализма”, „долу Тодор Живков”, беше немислимо. Такива герои и да е имало, техните думи не са стигнали до никого. Особено се използваша, както споменах, исторически личности, включително и личности, които бяха в иконостаса на социализма. Такъв е случаят с „Комунисти” на Георги Марков.

Имаше и друг начин: да издигнеш идеите на комунизма до такава степен и да покажеш, че управляващите не ги спазват. Най-много те се дразнеха от това.

Такава ли е историята с пиесата „Комунисти”?

– Там Георги използва онези наивници, които мечтаят какво ще бъде бъдещето, каква свобода ще има, как ще управлява народът, а в действителност и за слепия бе ясно, че е станало точно обратното.

Какво стана, след като се разбра, че Марков е решил да остане по-дълго време в

Италия?

– Методи Андонов довърши постановката „Аз бях той“, гледахме я, но Нейчо Попов не я хареса и постановката беше замразена отново, но от театъра, не откън. Чакаше се Нейчо да се възстанови и сам да я постави. И когато се почна работата през февруари 1970 г., спомням си много добре, дойде човек от отсрещното здание и каза: „Спрете работата за известно време, нещо около Георги Марков се мъти.“

Имате предвид човек от Шесто управление на ДС?

– Да, те бяха наблизно и постоянно идваха. Когато през есента тръгнаха слуховете за Георги, че бил емигрирал, Нейчо извика същия този човек, който тогава каза, че няма такова нещо и да работим спокойно. В ония времена се знаеше кой от ДС отговаря за различните театри, знаеше се кои от колегите ти са ченгета. Сега изглежда другояче, но тогава хората смятаха това за чест. Сега „ченге“ звучи грозно. Навремето хората изобщо не се притесняваха от това. Да не мислите, че Кюлюмов се е притеснявал?

Няколко пъти споменавате името на бившия първи зам.-началник на Шесто управление на ДС. Какво представляваше Кюлюмов?

– Страшен човек беше той. Запомнил съм от него един случай, даже го използвах в една моя пиеса. Историята е за това как след 9 септември 1944 г. вербували кулашките момчета. Кюлюмов разказваше: „Арестували сме ги и бой, бой, а те не искат да стават агенти. Идва съветският разведчик и, както са строени, казал: „Так не нада! Така не може“. Извадил цигари, подава една на първия, запалва му я, после на втория, на третия. Четвъртият казал, че не пуши. Разведчикът извадил пистолета си и го застрелял в челото. След това продължил с раздаването на цигари на останалите. Като свършил, само казал: „Хайде сега момчета на работа“. И никой не посмял да откаже.

Ние знаехме, че Кюлюмов е високопоставен служител на Шесто управление, един от началниците му. Той даваше материалите от МВР, когато се пишеше сценарият за „На всеки километър“. Там в Боровец пишеха Павел Вежинов, Свобода Бъчварова, Георги

Марков и Евгени Константинов. Кюлюмов участваше като съавтор.

При случая със Солженицин той викаше: „Аз не ги разбирам съветските другари. Този Солженицин да ми е тука, с ей тези ръце ще го удуша!“ Свобода веднъж ме извика и ме предупреди да се пазя от Кюлюмов, защото на една партийна сбирка казал, че при първо вдигане на някакви чешки събития тук ще бъдат убити определени хора и аз съм бил сред тях. Тя ми е разказвала, че той е участвал в разстрелите в Благоевградско. Но страшното било не това, а че танцувал върху гробовете на разстреляните, за да се гледжоса земята”.

От нея знам, че той имал избягал брат или баща в Гърция и като гузен човек е наваксвал с подобно поведение. В пиесата си „Събота 23” за Септемврийското въстание използва целия този епизод. Когато я прочетох пред приятели в дома на Боровец, Свобода изпадна в ужас, извика ме отвън и каза: „Той ще те разстреля!”.

Знаехте ли за плановете на Георги Марков да екранизира „Жените на Варшава” на Запад?

– Да. Даже знам и сценария, той го направи тук и се срещнахме със съпругата на известния режисьор Бергман. Имахме събирания с нея в Руския клуб. Тя беше една от жените на Бергман, много интелигентна, знаеше руски и други славянски езици и общувахме много, вдъхваше ни надежди. Спомням си, че и Йордан Радичков идваше на тези срещи, ние, наивниците, обсъждахме там всичко открито. Знаем също, че една от първите срещи на Георги в Германия е била с Бергман. Имал е среща и с Фелини в Италия.

Тогава Георги беше в творчески апогей. „Комунисти” трябваше да открие сезона на „Сълза и смях” през есента, но това не стана. Там скандалът беше голям. Забраниха пиесата. И може би това е било сигнал за Георги да не се връща, въпреки онова негово писмо, за което ви разказах.

Известно ли ви беше, че писателят е имал покана от Петър Увалиев да екранизира

“Жените на Варшава”?

– Аз не знам за неговите опити да работи с Увалиев по тази творба. Но съм виждал Георги да държи екземпляр на „Жените на Варшава” с печат за разрешение да се изнася в чужбина. Тогава беше немислимо да изнесеш ръкопис без разрешение. На летищата ни събличаха не за пари, а за ръкописи. Питал съм много Увалиев за Георги. Според него в Англия Марков е направил несполучливи творчески опити. Даже ми е казал: „Възложих му да екранизира Ибсен, а той не се справи.” Истината там вече не може да се разбере. Не беше приятно да се пита Увалиев за Марков, защото той открито говореше против него.

Как се възприемаха неговите разкрития по радио „Свободна Европа”?

– Вижте, изненада от съдържанието на репортажите му аз нямах. Тези неща, които говореше, ги знаех и аз. И не само аз, знаеха ги много хора. Само че Джери, за разлика от всички нас, ги казваше. Шокът беше в това, че един човек говори тези неща, и то не по онези заобиколни пътища, които ние търсихме, за да бъде прокарана една реплика в някоя пиеса, а представяше нещата в прав текст и открито.

Той ли беше първият, който говореше така?

– Ние слушахме много западните радиостанции, но другите емигранти говореха много наивно. Говореха против властта, но глупаво. Някои пускаха фейлетончета в старовремски стил. Глупостите, които се говореха, даже имаха обратен ефект – тях дори не ги заглушаваха. А Георги говореше като съвременник, като човек, който знае нещата отвътре, а не като емигрант, който е напуснал България от години и няма реална представа за това, което става тук.

А какво отражение имаха „Задочни репортажи” за управляващите?

Написано от Христо Христов
Събота, 01 Март 2014 12:50

– Джери вбеси властта, като я разобличи, че е изменила на принципите на комунизма и това е реалната причина за убийството му. Това много повече ги дразнеше, отколкото един западен журналист да напише, че ние сме империя на злото, че социализмът е затвор. Властта не се притесняваше от тях, защото излизаше, че това е клевета на врага. А когато това го казваше един човек като Георги, който преди това те тачеха тук, е съвсем друго.

Вие кога разбрахте за неговата смърт и какво си помислихте?

– Понеже го слушах редовно, разбрах по радиото веднага, когато съобщиха. Разплаках се... Приех смъртта му много тежко...

Какви бяха очакванията ви за разследването на този случай след 1990 г.?

– Наистина ми е непонятно. Георги е много, много добър писател. Мъчно ми е, че повечето хора го знаят само като автор на „Задочните репортажи“. Каквито и да са репортажите, те са все пак журналистика. А „Жените на Варшава“ е велико произведение за мен, един от най-хубавите романи в българската литература. Ако си говорим честно, Георги го забравиха. Защо един Хавел, чиито пиеси са иносказателни и несравними с творчеството на Марков, е признат? Абсурдът е, че това, което направи Георги Марков, е неоценено.

Като казвам, че съм слушал „Задочните репортажи“ по радиото, трябва да е ясно, че от българския народ поне един милион души са го слушали всяка вечер. Където и да отидеш – навсякъде се слушаше Георги Марков! Аз не съм против тези, които смятат, че имат заслуги, но по-голям подвиг в интелектуалния свят от Георги никой не е направил, да си го кажем честно. Защото всички наши опити да прокараме нещо в пиесите си, в стиховете си, един повече, друг по-малко, но никой толкова силно - ако се сравняват размерите на въздействие. Никой не е имал по-голямо въздействие върху народа си от Георги Марков.

Защо тогава, въпреки ангажиментите на редица политици, не се стигна до разкриване на истината за убийството му?

– Има един комплекс, който е много неприятен и е характерен за хората, които са били мижитурки: личности като Георги им пречат, включително и личностите, които бяха по затворите. Да сте чули някъде да са изписани имената на хората, загинали против комунизма? Комунистите не забравиха своите герои, издигаха ги в икони, строяха им паметници, а за тези хора, които са пострадали при комунизма – нищо. Репресираните са над 100 000, избити са над 28 000, едно паметниче няма, една дума не е казана.

Считам това за гузен комплекс, защото нали ще кажат: ами ти къде беше тогава? Погледнете днешните политици – те са си живели живота тихо и мирно до 10 ноември. И забележете, във Великото народно събрание колко бързо изчистиха представителите на репресираните – десетина души. Тодор Кавалджиев беше последният, който пречеше, и него го магнаха. А според мен липсата на коректива на тези хора докара нещата до тук.

Ако направим един исторически паралел, ще видим, че след Освобождението от турско робство властта е била в ръцете на бившите апостоли, на участници в Априлското въстание – Стефан Стамболов, Захари Стоянов, Васил Друмев, Петко Славейков – всички те са били в борбата. А след 10 ноември тези, които са се борили против комунизма, ги отстраниха много бързо.

Мисля, че Георги го сполетя същата съдба. Не е приятно за нашего брата писателите, че докато ти си се промушвал някак си някъде, е имало едно момче, което си е сложило главата в торбата и е приказвало истината. Това е тъжна констатация, с още по-тъжни обществени последиствия. Защото няма ли го образа на Георги Марков, спекулациите с миналото на България ще продължават още дълго време.